

Kam zmizelo „ch“ na Balkáně?

Balkánská ligvistika objevila řadu společných foneticko-fonologických rysů a tendencí v jazycích balkánského jazykového svazu (novověština, albánština, makedonština, rumunština, arumunština, makedorumunština a částečně též srbsština a evropské dialekty turečtiny). Mezi ně patří např. rozvoj vnitřních samohlásek [ə], [i], [ɤ], které ve starších balkánských jazycích zpravidla chyběly, redukce samohlásek v nepřízvučných slabikách charakteristická hlavně pro bulharštinu a severořecké dialekty, přehláska a > e v bulharštině a rumunštině, rozvoj protetického „a“ (v arumunštině a novořeckých dialekttech) a protetického „j“ (v bulharštině a rumunštině), sonorizace okluziv po nazálách nebo rotacismus (v albánštině, novořeckých a rumunských dialekttech)¹. V tomto příspěvku bych se chtěl stručně zmínit o jevu, který se v celobalkánském kontextu připomíná zřídka, a sice o tendenci vytěsnit souhlásku „ch“ z fonologického systému.

V první řadě je nutné si uvědomit, že řeč není o jedné jediné souhlásce, ale hned o dvou. V novořečtině, bulharštině, makedonštině a srbsštině se klasifikuje jako velární frikativa [x], zatímco v turečtině, albánštině a rumunštině se dotyčná souhláska artikuluje hlouběji v hrdle a jde tudíž o laryngální frikativu [h]. Za povšimnutí rovněž stojí skutečnost, že ve všech spisovných balkánských jazycích se existence jedné z těchto souhlásek zároveň vylučuje s existencí druhé.

Eliminace fonému /x/, resp. /h/ se různou měrou dotkla převážné části areálu jihovýchodní Evropy od Slavonie až po východní Bulharsko – s výjimkou periferních oblastí, kde zůstává zachována. Proč k tomuto jevu někde dochází a jinde ne? Jedno možné vysvětlení by se nabízelo v přirozeném sklonu fonologického systému k úspornosti a důležitou roli tu zřejmě hraje i fakt, že k artikulaci [x] je zapotřebí větší množství svalové energie než u jiných souhlásek. Souhláska [x] se v řečtině vyvinula ze staršího aspirovaného [k^h] přibližně v 1. stol. n. l. a zhruba ve stejné době se souhláska [g] spirantizovala na [ɣ], čímž vznikl stabilní protiklad fonémů /x/ – /ɣ/, které se liší pouze znělostí. Naproti tomu [x] v praslovanštině a praalbánštině, které vzniklo z indoevropského *ś, k sobě žádný znělý protějšek nemělo a tím způsobovalo nesouměrnost systému. V prarumunštině se sice původně tato souhláska pravděpodobně nevyskytovala, jelikož v lidové latině

1 АСЕНОВА, П. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. Велико Търново 2002, s. 28–42.

zanikla už ve 2. stol. př. n. l., ale do rumunštiny se zpětně dostala skrze slovanské výpůjčky.²

Jak už jsem předeslal, vytěsnění /x/ z fonologického inventáře na tak rozsáhlém prostoru neproběhlo jednotně. Lze rozlišit tři zóny:

1) Hláška [x], resp. [h] zůstává zachováno de facto ve všech pozicích:

v novořečtině – *χρόνος* [xronos], *βράχος* [vraxos], na konci slova se téměř nevyskytuje

v jihotokických dialektech albánštiny – *hesht* [hešt], *lahem* [lahem], *gjah* [jah]

v rodopských dialektech bulharštiny – *хлѣн*, *имѣхме*, *видех*³

v jihovýchodních makedonských dialektech – *хайдѐ*, *мухи*, *сух*⁴

v turečtině – *halva* [halva], *mihlamak* [mihlamak], *fatih* [fatih]

ve většině rumunských dialektů – *haina*

v arumunštině – *alihia*

2) Hláška [x], resp. [h] většinou odpadla bez náhrady:

v kjustendilském a pijaneckém dialektu bulharštiny – *леп* (<хляб), *ойдоа* (<отидоха), *ора* (<орях)⁵

v přechodových dialektech na pomezí srbštiny a bulharštiny (Berkovica, Belogradčik, Dimitrovgrad, Trăn, Bosilegrad) – *леб* (<хляб), *буа* (<бълха), *мъ* (<мъх), *дъ* (<дъх), *гре* (<грех), *плето* (<плетох)⁶

v kosovsko-resavských, zetských, sremských a banátských dialektech srbštiny – *öcu* (<hoću), *lëb* (<hleб), *vr* (<vrh), *gre* (<greh), *sme* (<smeh), *iljada* (<hiljada), *aljina* (<haljina)⁷

v mnohých dialektech chorvatštiny (Slavonie, Lika, Banija, Kordun, Bukovica, Baranja, většina Dalmácie) – *rána* (<hrana), *râst* (<hrast), *ödma* (<odmah)⁸

v jihovýchodním cípu Albánie (Kolonja)⁹

Dialekty v Bosně a Hercegovině s výjimkou severní Hercegoviny jsou specifické tím, že [x] se udrželo pouze v mluvě místního muslimského obyvatelstva¹⁰, nejčastěji v turcismech: *haber*, *hadži*, *handžar* apod.

2 OSTRÁ, R. *Přehled vývoje románských jazyků II. Itálština. Rumunština*. Praha 1990, s. 69.

3 СТОЙКОВ, С. *Българска диалектология*. София 2002, s. 121.

4 ВИДОЕСКИ, Б. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 2. Скопје 1999, s. 82.

5 *Българска диалектология*., s. 157, 160.

6 Tamtéž, s. 165.

7 PECO, A. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd 1991, s. 61, 67, 86, 90, 100–102.

8 Tamtéž, s. 92, 130, 133–134, 136, 138, 161–206.

9 GJINARI, J. *Dialektet e gjuhës shqipe*. Tirana 1989, s. 155.

10 *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, s. 114, 116, 126, 128.

3) Souhláska [x], resp. [h] netvoří integrální součást fonematického systému, ale byla nahrazena jinou souhláskou, nejčastěji [f]:

V západnější skupině makedonských dialektů [x] odpadá na začátku slova (*оди, ладно, лен*) a v některých intervokalických pozicích (*дојдоа, имаа*), po -u- bývá nahrazeno [v] (*мува, уво*). Na západ od linie Skopje–Katlanovo–Rudnik–Gradsko–Trojaci–Skočivir bývá v pozici na konci slova nahrazeno [v], resp. [f] (*праф, глуф, меф, дојдов*). Řidčeji se objevuje záměna s [j] (*страј, друј*) a ojedinele i s [k] (*бек, имак*).¹¹

V mizijských dialektech bulharštiny na začátku slova chybí úplně: *ани* (<хани), *оди* (<ходи), *смеове* (<смехове), *снаа* (<снаха). Uprostřed slova se změnilo na [j], [w] nebo [v]: *исъйнал* (изпъхнал), *майни* (махни), *бяхме* (бяхме), *имаўме* (имахме), *тевен* (техен), *лежава* (лежаха).¹² Ve Slivenu zůstává [x] pouze na začátku slova.¹³

Ve středobulharských dialektech (Gabrovo, Trojan) [x] přechází ve [f]: *страф, праф*.¹⁴

V paulikiánských vesnicích v okolí Plovdivu a Svištova se /x/ před souhláskou nebo na konci slova mění v [j] (*нијно, тејно, страј*), na začátku slova před samohláskou [v] (*вумро*).¹⁵

V rumunštině bylo /h/ nejvíc vytlačeno z oblasti Banátu. V některých slovanských výpůjčkách v rumunštině dochází v 16. stol. ke změně [h] > [f]: např. *праф* (<prah), *руфă* (<ruho), *вѳрф* (<vrh).¹⁶

Neúplné odstranění /h/ nastalo i v albánštině. V severotoskických dialektech se /h/ objevuje pouze na začátku slova, zatímco uprostřed a na konci většinou odpadá: *крѳр* (<krehër), *ндим* (<ndihmë), *лаем* (<lahem), *нјо* (<njoh). V gegských dialektech ho v pozici před /t/ a u některých sloves II. konjugace patrně po vzoru okolních slovanských jazyků nahradilo /f/: *ифтоѳѳѳ* (<i ftohtë), *фтоф* (<ftoh), *нјоф* (<njoh), *шох* (<shof), *шифем* (<shihem). Gjinarci se domnívá, že v gegských dialektech v minulosti docházelo k systematické neutralizaci opozice /h/-/f/ před /t/, ale ta se uchovala jen v severogegských dialektech.¹⁷

Nutno ovšem poznamenat, že ve spisovných normách všech balkánských jazycích snad jen s výjimkou makedonštiny se foném /x/, resp. /h/ úzkostlivě udržuje při životě i navzdory tomu, že ve většině dialektů může být realita naprosto odlišná od spisovného jazyka. Právě díky vlivu spisov-

11 Дијалектите на македонскиот јазик, s. 84–94.

12 Българска диалектология, s. 102.

13 Тамтѳѳѳ, s. 215.

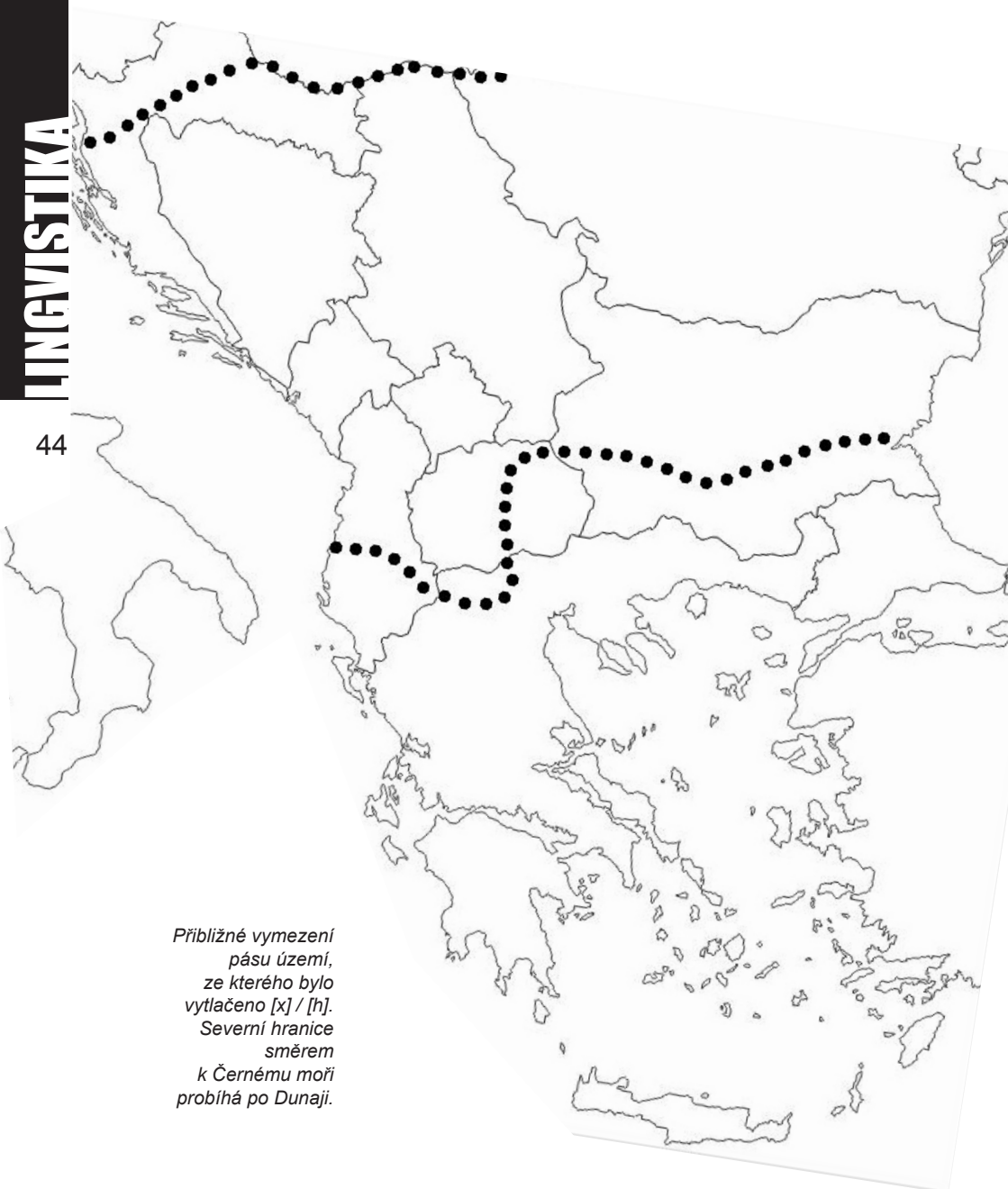
14 Тамтѳѳѳ, s. 109.

15 Тамтѳѳѳ, s. 138.

16 FELIX, J. et al. *Űvod do studia rumunštiny*. Praha 1963, s. 75.

17 *Dialektet e gjuhës shqipe*, s. 171–173.

ného jazyka prostřednictvím školství a sdělovacích prostředků se tento foném opět navrácí do oblastí, ze kterých byl kdysi dávno vytlačen.

Přibližné vymezení pásu území, ze kterého bylo vytlačeno [x] / [h]. Severní hranice směrem k Černému moři probíhá po Dunaji.